

СПІВВІДНОШЕННЯ ДЕРЖАВНОГО СУВЕРЕНІТЕТУ ТА МІЖНАРОДНОЇ ПРАВОСУБ'ЄКТНОСТІ МІЖДЕРЖАВНИХ УТВОРЕНЬ НА ПРИКЛАДІ СПІВДРУЖНОСТІ НАЦІЙ

THE CORRELATION OF A STATE SOVEREIGNTY AND AN INTERNATIONAL LEGAL CAPACITY OF THE INTERSTATE FORMATIONS ON THE EXAMPLE OF THE COMMONWEALTH OF NATIONS

Ярова Д.В., студентка II курсу

Навчально-науковий інститут права Київського національного університету імені Тараса Шевченка

У науковій роботі здійснено комплексне дослідження співвідношення державного суверенітету та міжнародної правосуб'єктності міждержавних утворень на прикладі Співдружності націй. Було з'ясовано правову природу Співдружності націй на різних етапах її розвитку. Крім того, у дослідженні було визначено форму її об'єднання, для цього було застосовано як міжнародно-правовий, так і теоретико-правовий підходи. Відповідно до першого зазначено міждержавне утворення є міжнародною організацією, а згідно з другим – міждержавним об'єднанням у формі співдружності. У роботі було визначено сутність категорій “державний суверенітет” та міжнародна правосуб'єктність”. Крім того, у дослідженні було з'ясовано компетенцію наддержавних органів Співдружності націй та юридичну силу їхніх актів. До того ж, у роботі було встановлено юридичний та фактичний зміст співвідношення державного суверенітету та міжнародної правосуб'єктності Співдружності націй. Завдяки введенню чотирьох критеріїв було з'ясовано, що де-юре міжнародна правосуб'єктність Співдружності націй не обмежує державний суверенітет країн-учасниць. Де-факто ми можемо бачити наявність елементів англоцентризму в діяльності Співдружності націй та фактичне, хоча й не значне, обмеження суверенітету країн-учасниць. Особливо яскраво така тенденція була помітна на початкових етапах розвитку об'єднання, коли фактично всі країни-учасниці були залежні від зони стерлінгів, торгових преференцій, інвестицій, надання різного роду допомоги. Однак після створення системи наддержавних органів Співдружності націй та зміни економічного курсу Сполученого Королівства на користь європейського континенту, вплив Великобританії почав зменшуватися. Хоча помилково буде вважати, що він повністю зник, адже інколи колишня метрополія здійснює спроби втручатися й у внутрішню політику учасників об'єднання.

Ключові слова: державний суверенітет, міжнародна правосуб'єктність, Співдружність націй, наддержавні органи, форма міждержавного об'єднання.

In the scientific work a complex research of the correlation of a state sovereignty and an international legal identity of interstate formations on the example of the Commonwealth of Nations was done. The legal nature of the Commonwealth of Nations was clarified at various stages of its development. Besides, the study identified the form of its association, both international legal and theoretical and legal approaches were used for it. In accordance with the first one a specified interstate formation is an international organization, however, according to the second one it is an interstate association in a form of a commonwealth. The work defined the essence of the categories: “state sovereignty” and “international legal capacity.” In addition, the study found out the competence of superpower bodies of the Commonwealth of Nations and a legal force of their acts. Besides, the work established the legal and factual content of the correlation of a state sovereignty and an international legal capacity of the Commonwealth of Nations. Due to the usage of four criteria, it was found that de jure, the international legal capacity of the Commonwealth of Nations does not limit the sovereignty of the participating countries. De facto we can see the presence of the elements of the anglocentrism in activities of the Commonwealth of Nations and the actual, though not significant, restriction of the sovereignty of the participating countries. Especially this trend was clearly noticeable at the beginning of the development of the association, when virtually all participating countries were dependent on the sterling zone, trade preferences, investments, provision of various kinds of assistance. However, after creation of a system of superpower bodies of the Commonwealth of Nations and changes in economic course of the United Kingdom in favor of the European continent, the influence of Great Britain began to diminish. Although it will be wrong to believe that it has completely disappeared, because sometimes the former metropolis carries out attempts to interfere in the internal policy of the members of the association.

Key words: state sovereignty, international legal capacity, Commonwealth of Nations, superpower bodies, the form of the association.

Становлення міждержавних утворень у якості суб'єктів міжнародних відносин є достатньо новим політико-правовим явищем для сучасного світу, адже фактично до середини ХХ ст. ця прерогатива повною мірою належала виключно суверенним державам. Однак, завершення Другої світової війни, процес деколонізації та утворення національних держав обумовили необхідність «вільної співпраці у пошуках миру, свободи та прогресу» [1] та підтвердили важливість створення міждержавних об'єднань, що наділені реальною політичною силою та можуть сприяти досягненню загального добробуту та процвітання.

Крім того, глобальні проблеми, з якими людство ще не зустрічалося до цього: тероризм, розповсюдження ядерної зброї, поступова зміна клімату, цифрові загрози, нові пандемії – ще більше сприяють кооперації країн, тим самим утверджуючи у світі тенденції глобалізації та інтеграції. У цих умовах проблема «розмивання» державного суверенітету під впливом наддержавних сил постає з новою гостротою. Обрану тему актуалізує ще й той факт, що Співдружність націй як міждержавне утворення територіально займає чверть земної кулі [2], охоплює третину населення світу [2], а її держави-члени є представниками

усіх правових сімей. Зважаючи ще й на те, що Україна, як і більшість країн Співдружності є молодого національною державою, для якої, крім того, є пріоритетним, з одного боку, збереження державного суверенітету, особливо в умовах анексії Автономної Республіки Крим та військової агресії з боку Російської Федерації на Сході, а, з іншого – налагодження якісного міжнародного співробітництва, питання розкриття співвідношення державного суверенітету і міжнародної правосуб'єктності є як ніколи важливим. На вибір теми остаточно вплинув ще й той факт, що Україна повною мірою поділяє загальнолюдські цінності та принципи, які були проголошені в Хартії Співдружності націй 2012 року, серед яких: демократія, права людини, гендерна рівність, верховенство права тощо [3]. Відтак, робота має не лише історико-теоретичне значення, а і яскраво виражену актуальність.

Метою статті є комплексний теоретично-історичний та міжнародно-правовий аналіз співвідношення державного суверенітету та міжнародної правосуб'єктності міждержавних утворень на прикладі Співдружності націй.

Співдружність націй як міждержавне утворення вже протягом довгого часу постає предметом уваги

багатьох дослідників, серед яких, як вітчизняні та радянські вчені: В. Василенко, Є. Єримова, М. Єрофеева, О. Зайцева, Н. Крилова, С. Малинина, М. Стрежнева, О. Суміна, М. Яновський тощо – так і зарубіжні дослідники: Я. Броунлі, К. Кольяр, Дж. Малинверні, В. Моравецкий.

Однак попри достатньо великий науковий інтерес до Співдружності націй, на сьогоднішній день серед вчених немає єдиної думки щодо її правової природи.

У сучасній юридичній літературі найчастіше зустрічаються два підходи до визначення сутності Співдружності націй. Перший – історичний, що характеризує Співдружність націй як залишок колишньої Британської імперії; другий – міжнародно-правовий, що визнає її суб'єктом міжнародних відносин, який наділений реальною політичною силою [13, с. 10].

Для того ж щоб сформуванню максимально комплексний підхід щодо розуміння природи Співдружності націй, необхідно розглянути її історичні витоки та визначити: до якої форми міждержавного об'єднання вона належить.

Так, фактично історія Співдружності націй розпочинається в 1867 році, коли на Канадській конференції було об'єднано три колонії: Канаду, Нову Шотландію та Новий Брауншвейг – в єдиний домініон під назвою Канада. За словами королеви Єлизавети II, саме ця подія «позначає початок становлення того вільного об'єднання незалежних держав, яке зараз відоме як Співдружність націй» [14]. Згодом у 1887 році на колоніальній конференції в Лондоні статус домініонів отримали ще декілька найрозвинутіших колоній Великобританії: Австралійський Союз, Нова Зеландія, Південно-Африканський Союз, домініон Ньюфаундленд і Ірландія. Однак, сам термін Британська Співдружність націй уперше здобув імперське статутне визнання аж у 1921 році, коли їм було замінено назву Британська імперія в Англо-ірландському договорі у формулюванні присяги, прийнятої членами парламенту Ірландської вільної держави [15].

Важливого значення для подальшого розвитку Британської Співдружності націй мало ухвалення Декларації Бальфура 1926 року, в якій було визнано, що домініони є «автономними співтовариствами Британської імперії, рівними за статусом, жодним чином не підпорядкованими один одному у своїй внутрішній чи зовнішній політиці, але при цьому вони об'єднані спільною прихильністю короні і вільно асоціюються як члени Британської Співдружності націй» [16]. У подальшому цей статус було підтверджено у Вестмінстерському статуті 1931 року, яким, крім того, було визнано, що у майбутньому жодний закон, прийнятий парламентом Великобританії, не буде вважатися частиною законодавства будь-якого домініону інакше, як на прохання та за згодою цього домініону [17].

На цьому етапі важко розглядати Британську Співдружність націй як міжнародну організацію або міждержавне об'єднання на кшталт конфедерації, співтовариства чи співдружності, адже, по-перше, домініони не були суверенними державами, а, по-друге, сама Співдружність на той час ще не мала ні наддержавних органів, ні ґрунтовної правової основи. Як вдало зазначила М. Левчук: Співдружність фактично «становила союз квазідержавних утворень, кожне із яких було об'єднано із Великобританією особистою унією» [18, с. 31].

Суттєво якісні зміни в правовому статусі Співдружності націй відбулися після Другої світової війни. Так, Лондонською Декларацією 1949 року, по-перше, було підтверджено політичний статус Індії як «суверенної незалежної республіки» [1], а, по-друге, вилучено із назви об'єднання слово «Британська», що в свою чергу повинно було вказати на фактичну та юридичну рівність усіх членів. За словами Генерального секретаря Співдружності націй Патрисії Жанет Скотланд: «Декларація ознаменувала становлення нового механізму, який мав підтримувати вже звичну для країн гармонію, однак засобом, який

ніколи не застосовувалися раніше: перетворенням імперії у родину націй та народів, які взаємно підтримують один одного. Це була коротка, але далекоглядна декларація, що створила Співдружність націй, яку ми знаємо сьогодні» [19, с. 10]. З цього моменту в історії згаданого вище міждержавного утворення починається якісно новий період, для якого були характерні процес деколонізації та становлення національної державності для країн, що розвиваються, в Африці, Азії та Океанії. З середини 60-х років ХХ століття Співдружність націй набуває статусу повноцінного суб'єкта міжнародних відносин. Це пов'язано як з прийняттям основоположних документів, які встановили головні засади міждержавного об'єднання, так і з створенням системи наддержавних органів та удосконаленням форм діяльності Співдружності націй.

Так, у 1971 році було прийнято Сингапурську Декларацію принципів Співдружності націй, у якій було надано нормативне визначення зазначеному об'єднанню. Відповідно до вказаного акту Співдружність націй – це добровільна асоціація незалежних суверенних держав, які ведуть самостійну політику, однак проводять консультації та співпрацюють заради спільних інтересів своїх народів та просування міжнародного порозуміння і миру в усьому світі [20]. У 2012 році зазначена дефініція відповідно до Хартії Співдружності націй була дещо розширена. Так, у кінці було додано ще й те, що асоціація «може впливати на міжнародну спільноту в інтересах усіх членів через просування загальних принципів та цінностей» [3].

Із останнього положення стає цілком зрозуміло, що в основу правової природи сучасної Співдружності націй покладено загальнолюдські (цивілізаційні) цінності та принципи, які виступають у якості суспільно важливих уявлень та виражають загальні ідеали та напрямки діяльності держав-учасниць. Крім того, такі керівні положення завдяки своєму абстрактному характеру є придатними для застосування усіма державами в незалежності від їхньої правової сім'ї, а завдяки своїй універсальній природі зазначені принципи та цінності виступають з'єднувальним елементом між різними правовими системами та між міжнародним та національним правом [24, с. 447]. Згідно з Хартією Співдружності націй такими принципами-цінностями стали: демократія; права людини; міжнародний мир та безпека; терпимість, повага та порозуміння; свобода самовизначення; поділ влади; верховенство права; гарне керівництво; сталий розвиток; захист навколишнього середовища; доступ до охорони здоров'я, освіти, харчування та житла; гендерна рівність; важливість молоді для Співдружності націй; визнання потреб маленьких держав; визнання потреб слабких держав; роль громадського суспільства [3].

Для остаточного розуміння природи Співдружності націй вкрай важливим є визначення форми її міждержавного утворення. Однак, слід відмітити, що у сучасній юридичній літературі немає єдиної думки щодо зазначеного питання. Розглянемо ж основні підходи.

Так, такі вчені, як: І. Голубев, О. Суміна, О. Філонов, А. Хмель – розглядають Співдружність націй як міжнародну організацію. Відмітимо, що така точка зору характерна переважно для досліджень у сфері міжнародного права. Прихильники зазначеного підходу, як правило, спираються на відповідність основних рис Співдружності націй суттєвим ознакам міжнародної міжурядової організації, серед яких:

1) договірна основа: основні засади сучасної Співдружності націй побудовані на вільному волевиявленні держав-учасниць, що певною мірою було виражено в Вестмінстерському статуті 1931 року, а згодом підтверджено Лондонською Декларацією 1949 року;

2) наявність визначених цілей та принципів: відповідно до Лондонської Декларації загальними цілями Співдружності націй є утвердження миру, свободи та про-

гресу [1], які в подальшому конкретизуються в інших нормативно-правових актах, планах, програмах тощо; цінності ж Співдружності націй починають закріплюватися з 1971 року, коли було прийнято Сингапурську Декларацію, сьогодні ж вони чітко визначені в Хартії 2012 року;

3) наявність системи постійно діючих наддержавних органів: Глава Співдружності націй, Конференція глав урядів, Секретаріат тощо (більш детально про їхні повноваження – у 3 розділі);

4) створення відповідно до міжнародного права: Співдружність націй заснована на правомірній основі, її установчий документ відповідає загально визнаним принципам і нормам міжнародного права, насамперед принципом *jus cogens*;

5) самостійність прав та обов'язків: права й обов'язки Співдружності націй похідні від прав та обов'язків держав-членів, адже жодна організація без згоди країн-учасниць не може вдатися до дій, що стосуються інтересів її членів.

Зазначений підхід є необхідним для нас при визначенні міжнародної правосуб'єктності Співдружності націй.

З теоретично-правової ж точки зору Співдружність націй є міждержавним об'єднанням. Однак, серед вчених-теоретиків досі немає єдиної думки щодо визначення його форми. Загалом у теорії права традиційно виокремлюють три форми міждержавного об'єднання: конфедерацію, співтовариство та власне співдружність. Інколи Співдружність націй розглядають в якості конфедерації [24]. Хоча ми вважаємо, таку думку дещо помилковою, адже для конфедерації є необхідною наявність чітко встановленої мети, досягнення якої обов'язково призводить або до ліквідації такого об'єднання, або до його трансформації в іншу форму державного чи міждержавного утворення. Проаналізувавши основні документи Співдружності націй, переважно установчого характеру, можемо зазначити, що чіткої мети, яка б реально могла бути досягнута державами-учасницями, об'єднання немає. На офіційному сайті Співдружності націй зазначені такі «цілі сталого розвитку», як: подолання бідності, якісна освіта, економічне зростання тощо [25]. Ми розуміємо, що вказані положення мають переважно абстрактний характер та націлені більшою мірою на співпрацю між країнами.

Найчастіше ж у теорії права Співдружність націй розглядають у формі власне співдружності, тобто як «союз суверенних держав, що об'єдналися на підставі міжнародного договору для досягнення певних цілей, спільного здійснення і координації кількох напрямів державної діяльності при збереженні в інших питаннях повної самостійності» [26, с. 173]. Такий підхід нам здається найбільш вдалим, адже він повною мірою відображає сутність утворення, підкреслюючи, крім того, певну однорідність, що характерна для співдружності, у сферах права, економіки, мови, культури тощо.

Зважаючи на те, що міжнародно-правова точка зору в жодному разі не спростовує теоретично-правову, і навпаки, у роботі ми будемо використовувати комплексний підхід щодо розуміння форми Співдружності націй, надаючи перевагу теоретичному, однак, застосовуючи міжнародно-правовий у питаннях, прямо пов'язаних з міжнародним правом.

Розкриття співвідношення державного суверенітету та міжнародної правосуб'єктності міждержавних утворень потребує перш за все глибокого розуміння сутності зазначених вище категорій, адже, незважаючи на великий науковий інтерес до цих явищ, на сучасному етапі розвитку правової думки немає єдиного підходу щодо їхнього визначення.

Так, початок осмислення поняття державного суверенітету було покладено ще в роботах класиків світової наукової думки: Ж. Боден, В.Ф. Гегель, Т. Гоббс, Г. Гроцій, Г. Кельзен, Д. Локк, Н. Макиавеллі, Ш.Л. Монтеск'є,

Ж.Ж. Руссо тощо. Однак зазначений предмет настільки багатогранний що й досі постає предметом уваги як сучасних вітчизняних, так і радянських вчених, серед яких: В.Д. Гапотій, Б.О. Кістяківського, Й.Д. Левіна, Л.А. Моджоряна, П.М. Рабінович, О.Ф. Скаун, Ю.А. Тихомирова, Ю.М. Тодици, Б.Н. Топорніна, Р.А. Тузмухамедова, М.В. Цвіка, Б.С. Ебзєєва, А.С. Ященко та інші.

Ідеї суверенітету почали зароджуватися ще в давні часи. Так, Аристотель у своїх творах розглядав таку ознаку полісу, як самодостатність (автаркію), а Октама та Марсиль Падуанський зазначали у своїх працях про єдність, необмеженість, неподільність вищої влади [4, с. 8]. Однак, традиційно в політико-правовій літературі категорію «суверенітет» пов'язують з ім'ям Ж. Бодена, французького юриста та філософа, який вперше увів зазначене поняття до наукового термінологічного апарату. У своїй праці «Шість книг про державу» Ж. Боден розглядав суверенітет як «абсолютну вічну владу Республіки» [5, с. 10], яка характеризується вісьмома суттєвими ознаками: 1) правом видавати закони, що є обов'язковими для всіх; 2) правом розв'язувати питання війни та миру; 3) можливістю призначати посадових осіб; 4) виступати судом останньої інстанції; 5) правом помилування; 6) можливістю чеканити монету; 7) встановлювати еталони міри й ваги; та 8) стягувати податки [6, с. 55]. Необхідно, однак, зазначити, що поняття «республіка», яке наведено в дефініції, вчений використовує не в значенні форми правління, французьке слово «*Republique*» виступає фактичною калькою латинського виразу «*Res public*», що буквально перекладається як «суспільні справи». Для розкриття обраної теми необхідно звернути увагу ще й на той факт, що видання законів, «не підкоряючись ні наказу, ні чужій опіці» [5, с. 10] Ж. Боден безпосередньо пов'язує з ідеєю рівності, аргументуючи це тим, що «маленький король настільки ж суверенний, як і найбільший монарх на землі» [5, с. 10]. Так, ми можемо бачити, що теорія суверенітету Ж. Бодена пов'язана з принципом невтручання у внутрішні та зовнішні справи незалежних держав.

Слід відмітити також, що суверенітет є історичною категорією, адже його основні теоретичні аспекти формуються поступово, вбираючи в себе здобутки як політико-правової думки, так і практики державно-правового розвитку різних країн світу. У доктринальній літературі класично виокремлюють три види суверенітету: «народний», «національний» та «державний» – останній розглянемо більш детально.

Ми слідом за В. Гапотієм схильні вважати, що становлення державного суверенітету відбувається з відокремленням здійснення влади від власності на неї, тобто тоді, коли верховна влада почала асоціюватися не з конкретною особою, а з абстрактним за своєю природою інститутом – державою [4, с. 8]. Фактично державний суверенітет притаманний для того типу країн, що утворився у XVII столітті внаслідок Вестфальської угоди та (з деякими трансформаціями) зберігається до наших днів.

Юридична наука характеризується плюралізмом підходів до визначення поняття «державний суверенітет». Так, у міжнародному праві протягом довгого часу зазначену категорію розглядали як «повноту законодавчої, виконавчої та судової влади держави на її території, яка виключає будь-яку іноземну владу на її території, а також підпорядкування держави владі іноземних держав у сфері міжнародного спілкування, окрім випадків вираженої та добровільної згоди на основі взаємності» [7, с. 142].

Для сучасної ж правової думки притаманний більш широкий підхід до розуміння наведеної категорії. Так, О. Моїсеєв у своїй дисертаційній роботі, що присвячена дослідженню державного суверенітету, визначає його як «невідчужувану юридичну якість незалежної держави, яка символізує його політико-правову самостійність, вищу відповідальність і цінність як первинного суб'єкта

міжнародного права; необхідну для виняткового верховенства державної влади і передбачає невідпорядкування влади іншої держави; виникає або зникає через добровільну зміну статусу незалежної держави як цілісного соціального організму; є обумовленою правовою рівністю незалежних держав і знаходиться в основі сучасного міжнародного права» [8, с. 8].

Слід відмітити також дефініцію Б. Манеліса, який розглядав державний суверенітет як «верховенство на своїй території стосовно власних громадян та незалежність у міжнародних відносинах» [9, с. 75], виокремлюючи тим самим основні елементи суверенітету для сучасної держави, серед яких: «незалежність, самостійність державної влади, повнота законодавчої, виконавчої та судової влади на всій території держави» [9, с. 86].

Ми у своїй роботі схильні дотримуватися найбільш лаконічного підходу до визначення, який було концептуально сформульовано І. Левінім. Він розумів під державним суверенітетом «стан повної влади держави на своїй території та її незалежність від інших держав» [10, с. 156]. На наш погляд, саме ця дефініція найкраще розкриває два основні аспекти прояву державного суверенітету: внутрішній, що характеризує державу як засіб управління суспільством в межах її території та розкривається через верховенство, самостійність, повноту та єдність державної влади, та зовнішній, що характеризує діяльність держави поза її межами як суб'єкта міжнародних відносин та розкривається через незалежність та рівноправність.

Співдружність націй за природою своєю відповідно до міжнародно-правового підходу є міжнародною організацією. Розуміючи це, вважаємо необхідним для розкриття теми розглянути теоретичні засади та аспекти правосуб'єктності міжнародної організації як форми об'єднання Співдружності націй.

Відмітимо, що міжнародна правосуб'єктність як юридична категорія не знайшла одноманітного тлумачення ні в науці міжнародного права, ні в загальній теорії права. Це пов'язано переважно з тим, що зазначене поняття немає нормативного закріплення в законодавстві зарубіжних країн, а в деяких державах загалом не міститься в нормативно-правовій базі. Важливо також звернути увагу на те, що міжнародна правосуб'єктність є доктринальною категорією для міжнародного права, що створена за аналогією з національним. В оригіналах джерел міжнародного права зустрічається поняття «(legal) capacity», що буквально перекладається як правоздатність. Однак з метою уникнути двоякого тлумачення в науковій літературі використовують термін «міжнародна правосуб'єктність». У межах нашого дослідження ми будемо дотримуватися саме цього підходу.

Так, Міжнародний Суд ООН у консультативному висновку 1949 року розкриває правосуб'єктність міжнародної організації як «здатність володіти міжнародними правами та виконувати міжнародні обов'язки» [27]. Однак слід відмітити, що таке абстрактне визначення потребує деяких уточнень, тому в доктрині міжнародного права правосуб'єктність міжнародної організації розкривається через наступні компоненти.

1. Міжнародна правоздатність як спроможність суб'єкта міжнародного права мати суб'єктивні права та юридичні обов'язки. Для міжнародної організації вона починається з моменту вступу в силу документа про її заснування.

2. Міжнародна дієздатність як спроможність міжнародної організації самостійно, за допомогою власних усвідомлених дій здійснювати свої права та обов'язки. Слід зазначити, що у юридичній літературі з міжнародного права дієздатність розкривають через такі категорії як: міжнародна деліктоздатність та правотворча здатність. Так, Т. Данильченко у своєму дисертаційному дослідженні під першою категорією розуміє «здатність суб'єктів пра-

вовідносин нести юридичну відповідальність за скоєне правопорушення» [33, с. 58], а під другою – «здатність суб'єкта правовідносин особисто своїми діями здійснювати і укладати угоди» [33, с. 58]. Такий підхід певною мірою відрізняється від того, що застосовується в теорії права, де деліктоздатність розглядається, як правило, у якості самостійного компоненту правосуб'єктності [28, с. 342]. Цікавим є також той факт, що на відміну від національного права, суб'єкти міжнародних відносин не можуть бути обмежено дієздатними або недієздатними.

Зазначимо, що обсяг правосуб'єктності міжнародної організації визначається її статутом (або іншим установчим актом) та є похідним від внутрішнього права країн-учасниць, адже фактично останні наділяють організацію правами та обов'язками. Так, у Віденській конвенції про право договорів між державами та міжнародними організаціями або між міжнародними організаціями 1986 року прямо вказано: «міжнародна організація наділена таким обсягом правоздатності (правосуб'єктності) укладати договори, який є необхідним для виконання її функцій та досягнення її цілей, визнаючи при цьому, що практика міжнародної організації при укладенні договорів з Державою або між собою повинна відповідати її установчим документам» [29].

Фактично міжнародна організація реалізує свою правосуб'єктність шляхом укладання міжнародних договорів з державами та іншими міжнародними організаціями; визнання держав та урядів через прийняття до членів організації; співпраці з іншими суб'єктами міжнародного права [34, с. 40].

Цікавим наразі залишається питання деліктоздатності міжнародної організації та притягнення її до міжнародно-правової відповідальності. За загальним правилом, що вказано в статті 57 Статуту ООН, широта (обсяг) юридичної відповідальності міжнародної організації визначається у відповідності до її установчих актах [27]. У 2008 році ж було здійснено спробу закріпити більш детально положення про відповідальність міжнародної організації. В офіційному звіті Комісії міжнародного права ООН було затверджено дві підстави міжнародно-правової відповідальності: у разі скоєння останнього діяння, що суперечить нормам міжнародного права або в разі недотримання міжнародно-правових зобов'язань, взятих цією організацією [31]. Хоча фактично зазначений акт має форму проекту, він відіграє важливу роль у розумінні сутності деліктоздатності міжнародної організації.

Для розкриття співвідношення державного суверенітету та міжнародної правосуб'єктності Співдружності націй необхідно розглянути компетенцію та сферу дії її найвищовіших наддержавних органів та інституцій.

Главою (Head of the Commonwealth) зазначеного утворення відповідно до Лондонської Декларації 1949 року є монарх Великобританії, у теперішній час це королева Єлизавета II. До того ж, символічно вона є главою 16 країн-членів. Цікаво, однак, відмітити, що як глава Співдружності націй Єлизавета II не виконує жодних формальних функцій: держави-учасниці визнали її винятково як «символ їхньої вільної асоціації» [1]. Як влучно зазначила О. Сумина: «Главою Співдружності націй є королева у своєму персональному значенні, а не в якості інституту державного управління Великобританії» [13, с. 11]. У своєму дисертаційному дослідженні вчена доходить висновку, який ми повною мірою поділяємо: англійська королева, хоча і є унікальним атрибутом Співдружності націй, однак її наявність не визначає правової сутності утворення, тому держави-учасниці можуть у будь-яких момент відмовитися від свого символу без жодних наслідків для правової природи об'єднання [13, с. 11].

Зважаючи на те, що Глава Співдружності націй має номінальний характер, найвищим органом вважається Конференція глав урядів (Commonwealth Heads

of Government Meeting). Цей інститут зберігає свою спадковість з минулими імперськими конференціями та інститутом Зустрічей на рівні міністрів (Commonwealth Prime Ministers' Conferences) і здійснює свою діяльність раз у два роки з метою консультації глав держав та урядів Співдружності націй. Слід відмітити, що, як правило, такі конференції приймають формальні рішення тільки з питань членства в Співдружності націй. Результат засідання закріплюється в комюніке, що підбиває підсумки конференції. Однак, навіть у тому випадку, коли конференція визначає загальний курс, рішення стосовно його реалізації приймається кожною державою самостійно. У разі наявності розбіжностей у поглядах країн-учасниць зацікавлена держава (або держави) має право на застереження в підсумковому документі. Важливо зазначити, що у вказаного органа немає механізму, який міг би примусити державу-члена Співдружності націй діяти всупереч своїм інтересам.

Особливе значення в структурі органів Співдружності націй має Секретаріат. Він покликаний забезпечувати комунікацію та кооперацію між державами-учасницями з подальшим прийняттям останніми спільних рішень з важливих питань, які переважно торкаються цінностей й принципів Співдружності націй. Відповідно до Узгодженого Меморандуму про Секретаріат 1965 року зазначений орган розглядається як «уніфікуючий елемент всередині Співдружності» [13, с. 15], однак при цьому підкреслюється, що він «не повинен посягати на незалежність та суверенітет держав-членів» [13, с. 15]. Відмітимо, що Секретаріат та його робота фінансуються за рахунок трьох окремих бюджетів (фондів): Фонду Секретаріату Співдружності, Фонду молодіжної програми Співдружності та Фонду Співдружності з технічного співробітництва. Фонди Секретаріату та молодіжної програми Співдружності фінансуються за рахунок нарахованих внесків урядів країн-учасниць. Такий нарахований внесок у першу чергу базується на платоспроможності держави. У свою чергу бюджет із технічного співробітництва створюється за рахунок добровільних внесків урядів-членів. Загалом найбільші внески до вказаного нами фонду за останні роки зробили Великобританія, Канада, Австралія, Нова Зеландія [32].

Слід зазначити також про Раду міністрів (Board of Governors) Співдружності, до складу якої входять представники урядів усіх держав-учасниць. Головним завданням Ради є затвердження планів і бюджету для Секретаріату.

Важливе місце в апараті Співдружності націй належить Голові об'єднання (Commonwealth Chair-in-Office), який представляє Співдружність на міжнародних зустрічах високого рівня. Крім того, до функцій Голови відноситься попередження та вирішення конфліктів між країнами-учасницями без втручання в їхню внутрішню політику.

Так, ми можемо бачити, що основні наддержавні органи та інституції Співдружності націй мають більшою мірою дорадчий характер та спрямовані переважно на налагодження співпраці між країнами-членами в різних сферах. Із наведеного вище аналізу стає очевидним, що в органів Співдружності націй немає чіткої процедури накладання санкцій на державу, яка не дотримується взятих на себе зобов'язань. Звідси зрозумілим стає те, що рішення наддержавних органів об'єднання мають рекомендаційний характер, а прийняті міжнародні акти декларативну форму. Як правило, у документах Співдружності націй встановлено стратегічні цілі, цінності, принципи міжнародного утворення або плани його діяльності на певний проміжок часу. Такі акти не містять припису, який би передбачав застосування засобів примусового впливу на державу-учасницю в разі невиконання нею встановлених положень.

Співвідношення державного суверенітету та міжнародної правосуб'єктності Співдружності націй можна розглядати як з юридичної (формальної), так і з фактичної точки зору. Щоб отримати максимально об'єктивний результат застосуємо обидва підходи. У підрозділі 2.1 ми зазначили про зовнішній аспект державного суверенітету, який виражається в незалежності та рівноправності країни у міжнародних відносинах, та внутрішній, для якого характерно верховенство, самостійність, повнота та єдність державної влади. Для того, щоб комплексно розкрити співвідношення згаданих категорій, нам треба або довести юридичну та фактичну рівність, незалежність, самостійність тощо держав-учасниць, або спростувати це.

Під юридичним змістом ми будемо розуміти таке співвідношення державного суверенітету та міжнародної правосуб'єктності, яке випливає з міжнародних актів Співдружності націй та є нормативно передбачуваним. Для того, щоб продемонструвати такий юридичний (формальний) аспект, введемо критерії для співвідношення вже згаданих категорій.

1. Можливість вільно вступати до об'єднання та покидати його. Після отримання незалежності країни колишньої Британської імперії самостійно робили вибір стосовно членства в Співдружності націй. Цікавим є той факт, що об'єднання можуть вступати не лише держави, які мали конституційний зв'язок з Великобританією, а й країни, що мають політичні, економічні зв'язки з іншими членами. За таким принципом до Співдружності націй приєдналися Мозамбік у 1995 році та Руанда у 2009 році. Крім того, держави можуть вільно покидати об'єднання. Так, із Співдружності націй вийшли Ірландія в 1949 році, Зімбабве в 1980 році та Мальдиви в 2016, країна Гамбія покинула об'єднання в 2013 році, однак повернулася у 2018.

2. Волевиявлення держав-учасниць та їхня здатність забезпечувати свої інтереси під час нормотворчості та прийняття рішень. Будь-які акти чи рішення Співдружності націй приймаються країнами-членами колективно шляхом обговорення на конференціях або інших спільних засіданнях, у результаті чого відбувається узгодження політичних інтересів усіх учасників. Як уже згадувалось у попередньому підрозділі, будь-яка країна, у разі непогодження зі змістом остаточного документа, має право на застереження у підсумковому акті. Процес нормотворчості або прийняття рішень у Співдружності націй не передбачає застосування будь-яких форм переконання, а тим паче примусу до держав-членів. З огляду на це, ми можемо говорити про вільне волевиявлення країн-учасниць та їхню можливість реалізовувати свої політичні інтереси.

3. Юридична сила актів та рішень. Як правило, документи Співдружності націй є актами «м'якого права». Переважно більшість становлять декларації, які лише абстрактно проголошують або визначають пріоритетні напрямки діяльності об'єднання, їхні керівні засади та бажані результати. Ще одним важливим актом для Співдружності націй є стратегічний план. Найчастіше він затверджується державами-учасницями на три роки та визначає більш конкретно дії, що є необхідними для досягнення пріоритетних цілей. Як уже було не одноразово вказано акти «м'якого права» не передбачають жодних санкцій (навіть економічних) у разі їх недотримання. Навіть стратегічний план, що встановлює механізм дій країн-учасниць, не містить чіткої процедури його виконання конкретно державою. Так, ми можемо знов ж такі підтвердити рекомендаційний характер документів Співдружності націй, а відповідно, і відсутність загальнообов'язкової сили.

4. Відсутність апарату примусу в системі наддержавних органів та інституцій Співдружності націй. Як уже зазначалось у попередньому підрозділі, органи та інституції Співдружності націй мають переважно

координаційний характер. У жодному установчому акті органів об'єднання не міститься положення про можливість застосування цією інституцією сили в разі не дотримання однією із сторін взятих зобов'язань. Зважаючи на те, що у законодавстві Співдружності націй немає нормативного закріплення підстав для використання апарату примусу та форм, у яких він може застосовуватися, ми доходимо висновку, що такий механізм є юридично непередбачуваним у діяльності органів Співдружності націй.

Так, ми можемо підсумувати, що де-юре міжнародна правосуб'єктність Співдружності націй жодним чином не обмежує суверенітет країн-учасниць. Однак для забезпечення комплексного підходу розглянемо й фактичний зміст, під яким ми будемо розуміти реальне співвідношення державного суверенітету та міжнародної правосуб'єктності в Співдружності націй. Зважаючи на те, що ухвалення основних установчих актів та створення головних наддержавних органів відбулося в другій половині ХХ століття, почнемо розглядати реальне (фактичне) співвідношення з цього періоду.

До середини 60-х років ХХ ст. Співдружність націй мала яскраво виражений англоцентричний характер. Це було пов'язано з тим, що попри отриманий державний суверенітет майже всі країни-учасниці перебували в стані економічної залежності від колишньої метрополії. А. Толстухина у своєму дисертаційному дослідженні, що присвячено політиці Великобританії відносно Співдружності націй, стверджує: «Великобританії вдалося установити вертикальну систему зв'язків у межах Співдружності: вона замкнула в собі всі внутрішньоекономічні процеси асоціації через функціонування зони стерлінгів, торгових преференцій, інвестицій, надання різного роду допомоги» [36, с. 76]. На цьому етапі ми можемо бачити фактичне (реальне) обмеження державного суверенітету країн-учасниць, що виявляється в їхній нерівноправності в стосунках із Великобританією на міжнародній арені та залежністю від неї.

З середини 60-х років ХХ століття почався поступовий перехід Співдружності націй від англоцентризму до мультілатералізму. Певною мірою на формування такої тенденції вплинула поява Секретаріату в 1965 році, який мав забезпечувати рівноправність держав під час дискусій та надавати допомогу країнам, що розвиваються. Однак помилково вважати, що зменшення англоцентризму в Співдружності націй було пов'язано виключно зі створенням нової інституції. У 1960-1970-х роках Великобританія в економічній сфері розставила пріоритети на користь Європи та «Загального ринку», надавши своїй політиці більш вираженого регіонального характеру [36, с. 87]. Через такі зміни Лондон утратив колишній вплив на Співдружність націй, що у свою чергу дало можливість азіатським та африканським країнам впливати на політичне життя об'єднання.

У 1990-х роках у наслідок закінчення «холодної війни» та розпаду двополлярної системи Великобританія почала політику насадження ліберально-демократичних цінностей країнам-учасницям Співдружності націй. У кінцевому рахунку було підписано Харарську декларацію в 1991 році, в якій підтверджувалися принципи 1971 року та вводилися нові такі, як: ринкова економіка, відкритість до міжнародної торгівлі та інвестицій [37]. За словами Ф. Мьорфі: «Співдружність підписала декларацію цінностей, створену англійським урядом, де Великобританія може відчувати себе комфортно і відігравати конструктивну і важливу роль» [38]. Така думка стосовно Харарської декларації обумовлена тим, що з підтвердженням країнами-учасницями принципів ринкової економіки, Великобританія отримала можливість потенційно впливати на економічну політику держав-членів. Крім того, підписання вказаного акту надало можливість Сполуче-

ному Королівству просувати ліберально-демократичні цінності в інші країни Співдружності націй шляхом, як правило, фінансування недержавних громадських організацій. На цьому етапі ми можемо бачити певне втручання Великобританії у внутрішні справи інших держав, що явно суперечить засадам державного суверенітету. Однак слід відмітити, що такий механізм впливу не є надто дієвим та розповсюдженим, адже, незважаючи на політику Великобританії та загалом усього Західного світу, деякі країн-членів відкрито нехтують правами людини та демократичними цінностями. Так, у Фіджі з 2006 року зберігається військова диктатура, Нігерія та Кенія страждають від міжетнічних та міжконфесійних зіткнень, а в Свазиленді ще досі де-факто зберігається абсолютна монархія та не легалізовані політичні партії тощо [36, с. 125]. Такий стан речей пов'язаний з реальною відсутністю будь-яких санкцій у Співдружності націй, єдиним інструментом впливу організації відносно учасників є призупинення членства або повне виключення з об'єднання.

Отже, можемо зазначити, що, незважаючи на проголошену рівність усіх членів об'єднання, для Співдружності націй все ще притаманні елементи англоцентризму. Це пов'язано переважно з тим, що Великобританія інвестує до бюджету об'єднання більше, ніж інші члени; вона залишається лідером по наданню різних видів двосторонньої допомоги слабким державам Співдружності; британський капітал займає провідні позиції в багатьох державах-членах; а Лондон залишається комунікаційним центром об'єднання. Усе це надає можливість Великобританії опосередковано впливати на зовнішню діяльність об'єднання та внутрішню політику окремих держав-членів, інколи обмежуючи їхній суверенітет. Хоча у зв'язку з розвитком таких держав, як: Канада, Австралія, Нова Зеландія тощо – вплив Великобританії є значно меншим, ніж на початку функціонування Співдружності націй.

Таким чином, можемо зробити наступні висновки. Підсумком дослідження є теоретичні узагальнення та вирішення наукової проблеми співвідношення державного суверенітету та міжнародної правосуб'єктності міждержавних утворень на прикладі Співдружності націй.

1. Аналіз міжнародних актів зазначеного вище міждержавного утворення та науково-дослідницької літератури із обраної нами проблематики надав можливість з'ясувати правову природу Співдружності націй та визначити форму її об'єднання. Так, можемо зазначити, що Співдружність націй пройшла ряд політико-правових трансформацій, що безпосередньо вплинули на її сутність. На початкових етапах свого розвитку Співдружність націй фактично була квазідержавним союзом під егідою Великобританії. Однак згодом завдяки ухваленню основоположних актів, створенню системи наддержавних органів, а головне – отриманню країнами-учасницями незалежності міждержавне утворення перетворилась на повноцінного суб'єкта міжнародного права. У роботі було розглянуто два підходи до визначення форми Співдружності націй. Відповідно до міжнародно-правової точки зору зазначене міждержавне утворення є міжнародною організацією, а згідно з теоретично-правим підходом – міждержавним об'єднанням у формі співдружності.

2. У межах дослідження було визначено сутність категорій «державний суверенітет» та «міжнародна правосуб'єктність». Застосувавши комплексний підхід до розуміння поняття «державний суверенітет», ми визначили його як стан повної влади держави на своїй території та її незалежність від інших держав. При цьому було акцентовано особливу увагу на двох аспектах прояву державного суверенітету: внутрішньому (верховенство, самостійність, повнота та єдність державної влади в межах її

території) та зовнішньому (можливість держави бути незалежним та рівноправним суб'єктом міжнародних відносин). Під міжнародною правосуб'єктністю ми схильні розуміти здатність міжнародної організації володіти міжнародними правами та виконувати міжнародні обов'язки. На доктринальному рівні така категорія розкривається через міжнародну правоздатність та дієздатність.

3. У роботі визначено компетенцію наддержавних органів Співдружності націй та юридичну силу їхніх актів. Так, основними органами об'єднання є Глава Співдружності; Конференція глав урядів; Секретаріат; Фонд Секретаріату, Фонд молодіжної програми та Фонд з технічного співробітництва; Рада міністрів; Голова об'єднання. Крім того, було доведено, що акти Співдружності націй мають рекомендаційний характер та більшою мірою декларативну форму.

4. У дослідженні було встановлено юридичний та фактичний зміст співвідношення державного суверенітету та міжнародної правосуб'єктності Співдружності націй. Завдяки введенню чотирьох критеріїв було з'ясовано, що де-юре міжнародна правосуб'єктність Співдружності націй не обмежує державний суверенітет країн-учасниць. Аналіз нормативно-правових актів об'єднання надав нам можливість стверджувати, що

будь-яка держава може вільно вступати в Співдружність націй та покидати його, має можливість забезпечити свої інтереси під час прийняття рішень, акти ж об'єднання мають переважно декларативний характер, а в системі наддержавних органів відсутня можливість застосування примусу. Однак розглянувши історію розвитку об'єднання, ми виявили, що де-факто Великобританія впливає на діяльність Співдружності націй більшою мірою, ніж інші держави-члени, особливо яскраво така тенденція була помітна на початкових етапах розвитку об'єднання, коли фактично всі країни-учасниці були залежні від зони стерлінгів, торгових преференцій, інвестицій, надання різного роду допомоги. Однак після створення системи наддержавних органів Співдружності націй та зміни економічного курсу Сполученого Королівства на користь європейського континенту, вплив Великобританії почав зменшуватися. Хоча помилково буде вважати, що він повністю зник, адже інколи колишня метрополія здійснює спроби втручатися й у внутрішню політику учасників об'єднання. Зазначене дає можливість нам стверджувати про наявність елементів англоцентризму в діяльності Співдружності націй та про фактичне, хоча й не значне, обмеження суверенітету країн-учасниць.

ЛІТЕРАТУРА

1. The London Declaration of the Commonwealth Prime Ministers, April 28, 1949. Text. URL: <https://thecommonwealth.org/sites/default/files/history-items/documents/London%20Declaration%20of%201949.pdf>
2. The British Broadcasting Corporation (BBC) News. URL: <https://www.bbc.com/news/world-africa-16842428>
3. Charter of the Commonwealth. Text. URL: <https://thecommonwealth.org/sites/default/files/page/documents/CharteroftheCommonwealth.pdf>
4. Гапотій В. Д. Теоретичні та практичні аспекти суверенітету народу, нації та держави : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Харків, 2005. 18 с.
5. Les Six Livres de la République, Paris, Jacques du Puys, 1576, 861 p.
6. Кормич А. І. Історія вчень про державу і право. Київ : Правова єдність, 2009. 312 с.
7. Тэпс Д. Суверенитет в теории федерализма. СПб., 2014. 377 с.
8. Моисеев А. А. Соотношение суверенитета и надгосударственности в современном международном праве: в контексте глобализации : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.0010. Москва, 2007. 43 с.
9. Манелис Б. Л. Проблема суверенитета и ее значение в современных условиях. Москва : 2014. 399 с.
10. Левин И. Д. Суверенитет. Москва : 2004. 389 с.
11. Кубальський В. Н. Особливості поняття «державний суверенітет» в сучасному міжнародному праві. Правова держава. Щорічник наукових праць. Київ: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2017. Вип. 28. С. 400–410.
12. Дахно О. Ю. Політика забезпечення територіальної цілісності України (теоретико-методологічний аналіз) : дис. ... канд. політ. наук : 21.01.01 / Національний ін-т стратегічних досліджень. Київ, 2020. 199 с.
13. Сумина Е. Е. Содружество Наций : правовая природа, структура, принципы и формы деятельности : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.10. Санкт-Петербург, 1997. 21 с.
14. Queen Elizabeth's 1959 Dominion Day Message. Government House (Rideau Hall), Ottawa: CBC. Retrieved 9 November 2015. URL: <https://www.cbc.ca/archives/entry/queen-elizabeths-1959-dominion-day-message>
15. The Anglo-Irish Treaty 1921. Text. URL: https://depts.washington.edu/chid/intersections_Winter_2009/Matthew_Heintz_Anglo-Irish_Treaty.pdf
16. The Balfour Declaration of 1926 (Imperial Conference). Text. URL: https://www.foundingdocs.gov.au/resources/transcripts/cth11_doc_1926.pdf
17. The Statute of Westminster 1931. Text. URL: https://www.legislation.gov.uk/ukpga/1931/4/pdfs/ukpga_19310004_en.pdf
18. Левчук М. В. Прецедентне право та загальна правова спадщина Співдружності націй. *Європейські перспективи : науково-практичний журнал*. 2015. № 6. С. 30 – 35.
19. Commonwealth Declarations. Text : Commonwealth_Declarations_070619.pdf (thecommonwealth.org)
20. Singapore Declaration of Commonwealth Principles 1971. Text : Singapore Declaration.pdf (thecommonwealth.org)
21. Ярова Д. В. Принципи діяльності Співдружності націй (правовий аналіз). *International scientific innovations in human life* : матеріали міжнар. наук. конф., м. Манчестер. 2021. С. 475-481.
22. Філонов О. В. Британська Співдружність : історико-правовий аналіз. *Порівняльно-аналітичне право*. 2016. № 1. С. 34–35.
23. Хмель А. О., Голубев І. Я. Нормативно-правові засади функціонування Співдружності націй. *Наукові праці. Політологія*. 2018. Том 314, вип. 302. С. 83-89.
24. Britannica. Confederations and Federations : Political system – Confederations and federations | Britannica
25. The Commonwealth. Sustainable development goals : Sustainable development goals | The Commonwealth
26. Скакун О. Ф. Теорія права і держави : підручник. Київ : Правова єдність, 2016. 528 с.
27. Reparation for injuries suffered in the service of the United Nations. Advisory opinion of April 11th, 1949. IJ.C. Text: 004-19490411-ADV-01-00-EN.pdf (icj-cij.org)
28. Загальна теорія права : підручник; О. В. Петришина, Д. В. Лук'янов, С. І. Максимов, В. С. Смородинський; за ред. О. В. Петришина Харків : Право, 2020. 568 с.
29. Венская конвенция о праве договоров между государствами и международными организациями или между международными организациями, Вена, 1986 : Віденська конвенція про право договори... | від 21.03.1986 (rada.gov.ua)
30. United Nations Charter, 1945 : Chapter IX: International Economic and Social Cooperation (Articles 55-60) | United Nations
31. Доклад Комиссии международного права ООН, 60 сессия 2008 : intorg_responsibility.pdf
32. Commonwealth Network : Commonwealth Secretariat – Commonwealth of Nations

33. Данильченко Т. С. Межі правотворчості міжнародних організацій у сучасних умовах : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.11 / Ін-т законодавства Верховної Ради України. Київ, 2017. 258 с.
34. Вільчак Я. М. Особливості договірної правоздатності міжнародних економічних організацій (на прикладі системи ООН) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.11 / Нац. Академія Наук Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. Київ, 2009. 191 с.
35. Лукашук И. И. Международное право. Особенная часть: учебник для студентов юрид. факультетов и вузов; изд. 3-е, перераб. и доп. Москва : Волтерс Клувер, 2005. 517 с.
36. Толстухина А. Ю. Современная внешняя политика Великобритании в отношении Содружества наций (цели, задачи, основные направления) : дис. ... канд. полит. наук : 23.00.04 / ФГБОУ ВПО «Дипломатическая академия МИД РФ». Москва, 2015. 207 с.
37. The Harare Commonwealth Declaration 1991. Text : Harare-Commonwealth-Declaration.pdf (thecommonwealth.org)
38. Stabilisation personnel hone skills in Botswana // *Официальный сайт правительства Великобритании*. 04.01.2012. URL: Page not found – GOV.UK (www.gov.uk)
39. Степанова Н. А. Великобритания в содружестве наций: прошлое, настоящее, будущее. *Вестник МГИМО-Университета*. 2014. С. 214–221.